

07.00.00 – ТАРИХ ФАНЛАРИ

ҚАТАҒОН ҚУРБОНИ БЎЛГАН УЧ БУЮК СИЙМО

DOI: <https://doi.org/10.53885/edinres.2022.12.65.001>

Иноятов Сулаймон,

*Бухоро давлат университети профессори, тарих фанлари доктори,
профессор*

Аннотация: мақолада XX асрнинг бошларида Бухоро ва умуман Туркистон заминининг мустақиллиги учун курашиб, шу йўлда катта ишларни амалга оширган уч жаҳид – Файзулла Хўжаев ва ака-ука Усмонхўжа ҳамда Атауллахўжа Пулатхўжаевларнинг ҳаёти ва фаолияти ёритилган.

Калит сўзлар: жаҳид, курашчи, амирлик, Германия, Россия, Бухоро, террор, “Коммунарка”.

ТРИ ВЕЛИКИЕ ФИГУРЫ - СТАВШИЕ ЖЕРТВОЙ РЕПРЕССИИ

Иноятов Сулаймон,

*доктор исторических наук, профессор
Бухарского государственного университета,*

Аннотация: В статье освещается проблемы как джадиды боролись в начале XX века за независимость Бухары и вообще Туркистана. Приводятся примеры из жизни трёх репрессированных великих деятелей джадидизма – Файзуллы Ходжаева, братья Усмонходжы и Атауллаходжы Пулатходжаевых.

Ключевые слова: жаҳиды, борьбы, эмират, Германия, Россия, Бухара, терроризм, «Коммунарка».

Ўзбекистон мустақиллиги ўз халқи, ватани учун курашиб, жон фидо қилган инсонларнинг номини қайтатиқлаш учун катта имкониятлар яратиб берди. Истиклол туфайли тарихнинг кўпгина ўқилмаган саҳифалари қайта кашф этилмоқда. Тарих ва халқ ўз юртидан етишиб чиққан инсонпарвар, миллатпарвар фарзандларининг муборак номларини ҳеч қачон унутмайди.

Тарихимизнинг ана шундай зиддиятли, оғир, мураккаб, синовли ва ғоятда Ватан мустақиллиги учун сиёсий кураш кескинлашган бир даврида яшаб, халқининг озодлиги ва эркинлиги учун курашган уч давлат арбоби, миллат фидойиси, юртпарвар инсонлар Файзулла Хўжаев, Усмонхўжа Пулатхўжаев, Атаулла Хўжаевларнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида сўз юритмоқ-

ЧИМИЗ.

Файзулла Хўжаев (1896-1938). У қисқа, лекин мазмунли, масъулиятли, синовларга тўлиб-тошган бир даврда ҳаёт кечирдики, бунга тарих гувоҳ. У халқи ва юртини ўйлаб, замонавий, демократик давлат қуриш ва халқини дунёга танитиш йўлида ҳатто жонини ҳам аямай, ўзини қурбон қилди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев 2018 йил 16 феврал ва 2021 йил 12 октябрда Бухоро вилояти фаоллари билан бўлган учрашувда Бухоро заминида туғилиб вояга етган Файзулла Хўжаевнинг табаррук номини тилга олиб, бугун бу инсонга муносиб бўлиб, бу шахснинг ҳурматини жойига қўйишга барчани даъват этдилар.

Президентимизнинг даъватига жавобан Бухоролик олимлар оммавий ахборот воситаларида қатор чиқишлар уюштириб, Бухоро давлат университет жамоаси (2018 йил 12-13 майда ва 2021 йил 2 июлда) халқаро илмий-назарий анжуман ўтказдилар. Бугун ҳам вилоятда бу инсоннинг номини шарафлаш учун қатор тадбирлар ўтказилиб келинмоқда.

Чиндан ҳам Файзулла Хўжаев тарихнинг суронли, мураккаб ва алғов-далғовли даврида собитқадамлик билан халқини, ватанини ҳимоя қила олишга ўз умрини бағишлаган ватан ўғлонидир.

Файзулла Хўжаев Бухорода жаҳонга машҳур қорақўлчи савдогар Убайдуллахўжа Қосимхўжаев оиласида таваллуд топди. Дастлабки маълумотни амакиси Усмонхўжа уйида ташкил қилган мактабда, сўнг Ғозиён мадрасасида ўқишни давом эттирган. Ғозиён мадрасасида ўқиётган даврда Файзулла Хўжаевга Ғуломқодир Изомий (Изомов) халфалик (репетиторлик) қилиб домла берган сабоқларни амалий машқ қилдирган. 1907-1912 йилларда Файзулла Хўжаев Москвада отаси ёллаган ўқитувчилардан яқка тартибда таълим олди. 17 ёшдан жадидлар, 20 ёшидан бошлаб ёш бухороликлар ҳаракатида иштирок этди ва уларга раҳбарлик қилди.

Бухоронинг сўнгги амири Сайид Олимхон унга икки марта сиртдан ўлим жазосини тайинлади. 1918 йили Оренбургдаги оқ гвардиячилар ҳарбий суди уни отувга ҳукм этди.

1920 йил сентябрида амирлик тузуми ағдалириб, Туркфронт қўмондони М.В.Фрунзе бошчилигида Бухорода амалга оширилган ваҳшийликларни кўрган Файзулла Хўжаев “Биз бундай инқилобни кутмаган эдик” деб қаттиқ ўксиниб, хато қилганини англаб, адашгани учун пушаймон бўлди.

Файзулла Хўжаев 1920-1924 йилларда БХШЖ Кенгашининг раиси (шунингдек, ҳарбий ишлар, ташқи ишлар, ички ишлар нозири) вазибаларида ишлади.

Файзулла Хўжаев отасидан қолган бойликларни ўз ихтиёри билан

давлат хазинасига топширди. Булар қуйидагича: 410 кг олтин, 4,8 млн дона олтин танга, 82 кг кумуш танга, кўп миқдорда қимматбаҳо буюмлар ва ер мулкларидан иборат.

Амирликдан мерос бўлиб қолган 200 пуд (3 тонна 200 кг) олтин, 9600 пуд (153 тонна 600 кг) кумуш, гавҳар, олмос, қимматбаҳо тошлар қадалган кимҳоб-тўнлар БХР иқтисодиётини йўлга қўйиш, тиклаш, аҳолидан икки йил солиқ олмаслик, ёшларни хорижда ўқитиш, замонавий саноат ва ўқув муассасаларини очиш учун сарфланиши устидан назорат қилишни Файзулла Хўжаев шахсан ўз зиммасига олди.

Файзулла Хўжаев ёшларни замонавий билимлар билан суғормасдан муваффақиятларга эришиши мумкин эмаслигини тасаввур қилиб, бухоролик ёшларни Германия, Туркия ва Россияга ўқишга юборишнинг ташаббускори бўлди. Унинг бевосита раҳбарлигида Россияга юборилган болалар учун Москва марказида фабрикант Сова Морозовдан қолган уй сотиб олиниб, “Бухоро маориф уйи” ташкил этилди. Бухоро халқ Республикаси ҳар йили бу мактабнинг эҳтиёжи учун 25000 (йигирма беш минг) олтин сўм миқдорида пул жўнатиб турган.

Германияга юборилган талабалар учун Берлин банкига ҳар бир талаб ҳисобига катта миқдорда яъни 125 минг доллар жойлаштирилганлиги тарихий манбаларда келтирилган.

Файзулла Хўжаев Ўзбекистон Республикаси Халқ Комиссарлари совети раиси (1925-1937) сифатида Республикадаги ҳукумат ва партия раҳбарлари орасида энг обрўлиси ва халқ ишонган шахс сифатида фаолият кўрсатди.

Файзулла Хўжаевнинг ташаббуси ва унинг бевосита раҳбарлигида Ўзбекистон Республикасида 400 дан ортиқ саноат объектлари қад ростлади. Унинг раҳбарлигида Республика иқтисодий ва маданий равнақи учун қатор тадбирлар амалга оширилди.

Кўп қиррали фаолият соҳиби бўлган Файзулла Хўжаев давлат арбоби, тарихчи, иқтисодчи олим, публицист-журналист сифатида ҳам танилган эди. Унинг 30 дан зиёд китоб ва рисоалари, 500 дан ортиқ мақолалари чоп этилган. Унинг китоб ва мақолаларида Ўзбекистон тарихининг XX аср биринчи чорагида муҳим ва ўта жиддий, долзарб ҳисобланган муаммолари ёритилган.

24 ёшида Бухоро Халқ нозирлар шўросининг раиси, 29 ёшида Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Совети раиси ва СССР МИҚ раисларидан бири бўлган фидойи инсон ўзи хизмат қилган, бойликларини ихтиёрий топширган мафкура номидан ўлимга ҳукм қилинди. Бу ҳукм Файзулла Хўжаев эътиқод қилган жаллодлар томонидан 1938 йил 15 мартда Москва атрофидаги “Коммунарка” қатлгоҳида ижро этилган.

Ф.Хўжаевнинг авлодлари унинг қаерда отилиб, қайси жойда дафн

этилганлигини сўраб турли ташкилотларга мурожаат қилиб, аниқ жавоб ололмайдиган эдилар. Унинг қатли этилган жойи Бутово, Лефортово ҳибсхоналари деган маълумотлар тарқалган эди. Ва ниҳоят 2018 йилнинг ноябрь ойида ижтимоий тармоқдаги Rodrivo.uz сайти тарқатган маълумотда қуйидаги хабар барчанинг диққатини ўзига жалб этди. Унда кўрсатилишича, Россия Президенти Владимир Путин ўзининг чиқишларидан бирида 1937-1941 йиллардаги “катта террор” даврида “репрессия” (қатағон) қилинганларнинг номини тиклаш тўғрисида гапириб “Ўтмишнинг бу даҳшатли ҳолатини халқ хотирасидан ўчириш мумкин эмас. Мудҳиш даврнинг ҳодисаларини такрорланмаслиги учун унга тўғри, адолатли баҳо беришимиз зарур. Биз ва келажак авлод бу трагедияларни келиб чиқарган сабабларни аниқлаб, ҳеч қачон бундай ҳодисалар рўй бермаслиги учун курашмоғимиз ва уларнинг хотираларини тиклаб, ҳурматини жойига қўйишимиз керак” деган фикрни айтган.

1937 йил 2 сентябридан 1941 йилнинг 24 ноябригача Москванинг Новомосковская маъмурий округига қарашли Сосенское шаҳарчасида жойлашган “Коммунарка” қабристонига олти минг олти юз киши отилган. Булар орасида Литва, Латвия, Эстония, Германия, Руминия, Франция, Туркия, Болгария, Финляндия, Польша, Буюк Британиянинг фуқаролари билан бир қаторда Собиқ Иттифокнинг барча республикаларида давлат ва сиёсий арбоблари бўлган. Москвада жойлашган ФСБ (Федеральная служба безопасности) нинг архивида сақланаётган ҳужжатлар асосида уларнинг исму фамилиялари ва отилган саналари аниқланиб, В.Путиннинг топшириғи билан 2018 йил бошидан бошлаб “Махсус “Коммунарка” тарихий хотира майдони” (Памятник истории спец. объекта “Коммунарка”) ташкил этилиб, уни қайта таъмирлаш ва қатли этилган қатағон қурбонларининг номини тиклашга киришилган.

Биз Бухоро давлат университетининг бир гуруҳ олимлари – мақола муаллифи Сулаймон Иноятов, Баҳодир Маъмуров, Обиджон Жумаевлар 2018 йил декабрь ойининг бошида Москва шаҳридан 50 км узоқликда жойлашган шу хотира қабристонига бориб, уни топиб, зиёрат қилдик. Қабристон 30-40 гектар ердан иборат ўрмонзор. Катта магистрал йўлдан кираверишда симёғочлардан бирида “Памятник истории спец. объекта “Коммунарка” (узунлиги 1,5м, эни 1 метрлик ёғоч) кўрсаткич ўрнатилган. Кираверишда тахминан (20м. X 10м жойда) бўлажак кириш биносининг пойдевори ташланган. Мозорга дарвоза ўрнатилиб “Коммунарка қабристони” деган ёзув мавжуд.

Дарвоза ичкарасида қора мрамрдан тикланган тахтада “Памятник жертвам репрессии 1937-1941 г.г” деган ёзув ўйиб ёзилган. Унинг

орқасида эса 64 та тахта (доска) ўрнатилиб, ҳар бир тахтага икки қатор қатагон қурбонларининг номи ва отилган саналари ёзилган темир тахта варақлари ўрнатилган. Ҳар бир тахтачада 80-100 кишининг номи ва отилган санаси кўрсатилган. Улар кирилл алифбосида ёзилган. Шулар орасида Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев ва юзлаб таниш номлар борлигини аниқладик. Акмал Икромов ва Файзулла Хўжаев номи битилган жойга гулчамбар қўйиб, уларнинг хотираларига қуръон тиловатини амалга оширдик.

Бизлар шу қабристондан - Файзулла Хўжаев қатл этилган жойдан бир қафт тупроқ олиб қайтдик. Имкони бўлса, бухороликлар ташаббуси билан унинг туғилган заминида Файзулла Хўжаевга рамзий қабр ўрнатилиб, шу тупроқ қўйилса, нур устига аъло нур бўлар эди.

Маълумки, “Файзулла Хўжаев хотирасини абадийлаштириш тўғрисида” (1967 йил 1 март), “Файзулла Хўжаев таваллудининг 100 йиллигини нишонлаш тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг (1996 йил 22 февраль) қарорлари қабул қилинган. Бу қарорлар асосида маълум ишлар амалга оширилиб келинмоқда.

Дастлаб Ф.Хўжаев номи билан иш юритган Бухоро педагогика институтига 1937 йил С.Оржоникидзе номи берилди. 1990 йил 1 майдан мазкур институтга яна Файзулла Хўжаев номи қайтарилди. 1992 йил февралда Бухоро давлат педагогика институтига Бухоро давлат университети мақоми берилгач, Файзулла Хўжаевнинг номи тушириб қолдирилган.

Файзулла Хўжаев туғилиб ўсган Бухородаги уй-ҳовли, 1925 йилда у оиласи билан Самарқанд (Ўзбекистоннинг биринчи пойтахти)га кўчиб кетгач, 1937 йилда давлат ҳисобига топширилади. Бу уйдан 1980 йилгача мактаб, педагогика билим юрти, архив, поликлиника, болалар музика мактаби сифатида фойдаланиб келинади. 1989 йилдан бошлаб уй Бухоро давлат музейи ихтиёрига ўтказилиб, 1991 йилдан бошлаб “XIX аср охири ва XX аср бошларидаги бухоролик савдогар Убайдулло Хўжанинг уй-музейи” номи билан юритилади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 22 февралдаги “Файзулла Хўжаев таваллудининг 100 йиллигини нишонлаш” тўғрисидаги қарори асосида Бухоро вилоят ҳокимлиги Файзулла Хўжаевнинг ҳовлисидаги музейда янги экспонатлар ташкил қилиб, унга “Файзулла Хўжаев уй-музейи” номи берилади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 11 декабрдаги 975-сон қарорига биноан “2017-2027 йилларда қайта ташкил этиладиган давлат музейлари” рўйхатида Бухоро давлат бадий-меъморий музей қўриқхонасининг Файзулла Хўжаев уй-музейи “Бой савдогар хонадони уй-музейи” номи остида қайта ташкил этиш

режалаштирилган.

Бугун бу уй-музейнинг атрофи шахсий уй-жойларга бўлиб берилиб, уй-музей хароб, таъмирталаб ҳолга келиб қолган.

2026 йилда Файзулла Хўжаев таваллуд топганига 130 йил тўлади. Шу табаррук санани нишонлашгача бўлган даврда биз бухороликлар Бухоро давлат университетига унинг асосчиси Файзулла Хўжаевнинг номини тиклашимиз, миллат фидойисининг уй музейини қайта тиклашимиз, асарларини янги нашрларини чоп эттиришимиз, унинг қатор сафдошлари номини тиклаш ва абадийлаштиришимиз, у томонидан қурилган Бухородаги “Халқ уйи” (“Нардом”) номи билан машҳур бўлган биринчи театрни таъмирлаб, ундан фойдаланишни йўлга қўйишимиз, шунингдек, театр олдидаги боғ (сквер) да ва Москванинг Сосенское қишлоғидаги Файзулла Хўжаев отилган “Коммунарка” қабристонидан унинг бюстини қўйиш масалаларини амалга ошириш учун фаол ҳаракат қилишимиз лозим.

Бу ишларни амалга оширишда, албатта, Республика ҳукумати, вилоят ҳокимлиги, Республика ва Бухоро вилоят “Қатағон қурбонлари хотираси” музейлари, барча мутасадди ташкилот ва муассасалар жамоаси ва халқимизнинг бегараз ёрдами ҳамда кўмаги зарур.

Усмонхўжа Пўлатхўжаев (1878-1968)

Таниқли давлат арбоби, Бухородаги жадидлар ҳаракатининг йирик намояндаларидан бири, миллатпарвар, Ватан, унинг мустақиллиги учун бир умр курашган инсонлардан бири – Усмонхўжа Пўлатхўжа ўғлидир. Ўзбекистонимиз мустақилликни қўлга киритгунга қадар барча тарихчи-тадқиқотчилар Усмонхўжа Пўлатхўжа ўғлининг фаолиятига “ватан хоини”, “инглиз жосуси”, “сотқин”, “буржуа миллатчиси”, “инқилоб душмани”, “туркпараст”, “исломпараст” каби ўнлаб тамға-ю ёрликларни ёпиштириб келдик. Кечагидек эсимда, энг йирик Ўзбекистон тарихчилари ҳам тухмат ёрликларини қайта-қайта такрорлар ва ҳамма асарларига ҳам киритган эдилар. 1950-1960 йилларда чиққан О.Эшонунинг асарларини варақланг, 1983 йилда Ҳ.Турсунов ва А.Макашовларнинг рус тилида чоп этган “Бухоро коммунистик партиясининг ташкил топиши ва фаолияти” китоби, Ҳ.Ш.Иноятовнинг Москва “Мысль” нашриётида 1984 йилда чоп этилган “Ўрта Осиё халқлари интервентларга ва ички контрреволюцияга қарши курашда” монографияларида Шарқий Бухородаги воқеалар таҳлил қилинар экан, Усмонхўжа Пўлатхўжанинг сотқинлиги, ватанга

хоинлик қилиб босмачилар томонига ўтиб кетганлиги, жумҳурият ҳукумати ҳамда марказий ҳукумат ташкилотларини фавқулудда заифлаштиргани, қишлоқларда тузилаётган ревкомлар раҳбарларига бойлар, кўрбошилар, амир амалдорларини қўйишга интилиб, халқ орасида советларга қарши миллатчилик ишлари олиб борганлиги, ҳатто Шарқий Бухорога жўнатилган укаси Отахўжаев орқали тор-мор қилинган амир қўшинлари қолдиқларидан тузилган босмачилар тўдаси билан алоқа ўрнатганлиги ҳақидаги хабарлар билан уни қоралашга уринганлари сир эмас.

Муस्ताқил Ўзбекистон тарихини ёритишга, тарихий ҳақиқатни тиклашга уринган касбдош дўстларимиз, бугуннинг йирик тарихчилари Рустам Шамсуддинов, Қаҳрамон Ражабов, Шодмон Ҳайитов каби қатор муаррихлар Усмонхўжа Пўлатхўжанинг пок номи халқ ва Ватан олдидаги хизматларини қатор мақолалари, рисола ва тадқиқотларида тикладилар. Бу буюк инсоннинг ҳаёти ва фаолиятини илмий асосда ўрганиш ва ёритиш давом этмокда.

Усмонхўжа Пўлатхўжаев йирик савдогар, Бухорои Шарифда машҳур Пўлатхўжа оиласида 1878 йилда Ўш шаҳрида туғилиб, дастлабки саводини Бухоро мадрасаларида 1908 йилдан 1912 йилгача эса Истанбулда таҳсил олди. У дўсти Ҳомидхўжа Меҳрий билан бирга Анвар Пошо (1881-1922) билан мулоқотда бўлганликлари манбаларда кўрсатилган.

“Усмонхўжа, - деб таъкидлайдилар Қ.Ражабов ва Ш.Ҳайитовлар, - XX аср бошларида Туркияга илм олиш мақсадида биринчилардан бўлиб сафар қилган илғор фикрли ёшлардан эди. У Туркия сафаридан қайтгач, 1912 йилда яна 30 нафар бухоролик ёшларни Истанбулга таҳсил олиш учун юборилди. Хуллас, 1911-1913 йилларда Усмон Хўжанинг туғишган укаси Отаулла Хўжаев (1880-1937) ва Мазхар Махсум, Бурхон Махсум, Абдурауф Фитрат, Муқимбеклар ҳам Туркияда ўқиб қайтдилар”.

Усмонхўжа Туркиядан қайтгач жаидичи, сўнгра эса ёш бухороликлар ҳаракатининг кўзга кўринган арбобларидан бирига айланади. Бухорода унинг ташаббуси ва бошчилигида янгича услубдаги бир қатор мактаблар очилади. У ташкил этган мактабда ўқувчилар дунёвий фанларни ўрганадилар. Бу мактабда глобус, хариталар ҳам мавжуд бўлган. Ҳатто Файзулла Хўжаев Усмонхўжа ташкил қилган мактабда биринчи таҳсилни олган.

Усмонхўжанинг Бухорода ўз уйида очган мактаби ҳақида Файзулла Хўжаев кейинчалик “Хотирамда” деб номланган мақоласида алоҳида маълумот беради. Бу мактабда форс-тожик тилида дарслар олиб борилган. Мактабда ўқувчилар замонавий, дунёвий билимларни эгаллагач, ота-оналар иштирокида имтиҳон топширганлар. Ўқув йили

Октябрдан бошланиб, таълим ва тарбия қўшиб олиб борилган.

1916-1917 йилларда Бухорода жадиличлик ҳаракати кучаяди. Усмонхўжа ёш бухороликлар партиясининг энг обрўли аъзоларидан бўлиб, у хазиначи вазифасини бажарган. 1918-1920 йилларда Усмонхўжа Самарқанд ва Тошкент шаҳарларида яшаб, Бухоронинг озодлиги учун курашган.

Бухорода амирлик тузуми ағдарилгач, Усмонхўжа бу ҳукуматда Молия нозири (1920-1921), Давлат назорати нозири вазифаларини бажаради.

1921 йили августда бўлиб ўтган Бухоро Халқ Шўролар Жумҳурияти II иккинчи қурултойида Усмонхўжа Пўлатхўжаев БХШЖи Марказий ижроия қўмитаси раиси, яъни президенти этиб сайланади. У бу лавозимда 1922 йил январигача фаолият кўрсатди.

1922 йил бошларида муҳожирликка кетишга мажбур бўлган Усмонхўжа қолган 46 йиллик умрини хорижда яшади. У аввал Афғонистонда бироз истиқомат қилиб, Туркия Республикасига кўчиб ўтди. Туркия президенти Мустафо Камол Отатурк, Усмонхўжа Пўлатхўжаевни давлат органларида ишлашга таклиф этди. Бирок, Усмонхўжа ўз умрини Туркистон тарихи, маданиятини ўрганиш, истиқлол учун курашишга бағишлашни айтиб ушбу таклифни рад этди. Отатурк Усмонхўжага салмоқли миқдорда шахсий нафақа белгилади. Туркияда Пўлатхўжаев турк тилида, араб имлосида “Йени Туркистон” (“Янги Туркистон”) журналинини чоп эттирди. Ушбу журналнинг 1927-1932 йилларда 24 та сони нашрдан чикди. “Янги Туркистон” атрофида Туркиядаги ўзбек муҳожирларнинг зиёли қисми жипслашди. Туркиядаги “Туркистонликлар жамияти”ни тузишда, “Туркистон озодлиги кунини” тадбирларинини ўтказишда Усмонхўжа Пўлатхўжаев фаол иштирок этди.

Усмонхўжа Пўлатхўжаев ватанпарвар ва истиқлол учун толмас курашчи бўлганлиги учун Шўро ҳукуматининг махсус идоралари хорижда ҳам уни таъқиб қилишни бир дақиқа тўхтатганлари йўқ. Тақдир тақозоси билан унга Польша, Фарбий Эрон, Шарқий Туркистон (ХХР), Покистон каби мамлакатларда яшашга тўғри келди. Усмонхўжанинг 1947 йилда Истанбулда таваллуд топган ўғли Темур Хўжа адабиётшунослик ва бадиий ижодиёт, сиёсатшунослик, журналистика соҳалари билан шуғулланиб, у биринчи марта 1991 йилда ота-боболари юрти Ўзбекистонга ташриф буюриб, 250 дан ортиқ қавм-қариндошлари билан дийдор кўришди.

У “Ўзбек ва қозоқ романчилигида миллий онг масаласи” мавзусида филология фанлари доктори илмий даражасини олган. Темур Хўжа Бухорода бўлганида отаси Усмонхўжа ҳаётининг сўнгги дақиқасигача Ватан ишқи ва меҳр-муҳаббати билан яшаганлигини, фарзандларига ҳам

Ватан меҳрини қолдирганлигини қайта-қайта таъкидлади. Усмонхўжа Пўлатхўжаев совет мафкураси асосида ёзилган китоблардаги сингари “айғокчи”, “хоин”, “ватанфуруш” эмас, аксинча ҳақиқий ватанпарвар, озодлик ва мустақиллик учун курашган жасур инсон, маърифатпарвар, йирик сиёсатчи ва давлат арбоби бўлганлиги бугун кўпчиликка аён эканлигига Темура Хўжа ҳам ишонч ҳосил қилди. Усмонхўжа ўғли Темура Хўжа сўнгги йилларда Ўзбекистонга яна тўрт марта ташриф буюриб, кейинги ташрифи 20-23 июнь ва 21-23 декабрь 2019 йилда бўлиб, у ота юрти Бухорода бўлди. Бухоро давлат университети, Бухоро муҳандислик технология институти ва Бухоро шахрининг музейлари ҳамда тарихий жойларида бўлиб, кейинги йиллардаги ўзгаришларни кўриб чексиз қувонди. У қатор учрашувларда иштирок этиб, телеканалларда интервьюлар бериб, бугунги Ўзбекистонимизнинг дунё ҳамжамиятидан муҳим ўрин эгаллаётганига алоҳида урғу берди.

Усмонхўжа Пўлатхўжаев сингари умрбоқий шахсларнинг ибратли ҳаёт йўли истиклолимиз учун курашлар солномасидан мустаҳкам ўрин олишига шубҳа йўқ.

Атаулло Хўжаев (1880-1937)

Бухоро жадидчилик ҳаракатининг фаол иштирокчиси, амирлик Бухоросини демократик Бухорога айлантиришни мақсад қилган, Бухоро Халқ Республикасининг фаолларидан бири, ўз ғоялари учун жонини ҳам аямаган, Файзулла Хўжаевнинг сафдошларидан бири – Атаулло Хўжаевдир.

Таниқли тарихчи олим Қ.Ражабов Атаулло Хўжаев ҳақида қуйидаги фикрларни баён этган: “Атаулло Хўжаевнинг номи ХХ аср биринчи чорагидаги архив ҳужжатлари, даврий матбуот материаллари ва бошқа расмий Хўжаев, Ота Пўлатович Хўжаев, Ота Хўжа Пўлат Хўжаев, Отахўжа Пўлатхўжаевич Хўжаев, Атаулло Хўжаев каби номлар билан тилга олинади. У таниқли давлат арбоби Усмонхўжа (1878-1968)нинг укаси эди. Атаулло Хўжаев бухоролик йирик савдогар Қори Пўлатхўжа оиласида 1880 йилда туғилган, Бухорода мадраса таҳсилини олган. Сўнгра акаси Усмонхўжа, Фитрат ва бошқалар билан биргаликда Истанбулда таҳсил олган (1909-1913). “Тарбияи атфол” ташкилоти ва Ёш бухороликлар партияси фаолиятида қатнашган.”

Ўзбек адабиётшунос олими Ҳамидулла Болтаев бир неча марта Туркияда бўлиб, Истамбул университетида таҳсил олган бухороликлар, Ўрта Осиёликлар ҳаётини ўрганган. У киши билан суҳбат жараёнида

аниқладикки, Атаулла Хўжаев Истамбулда юртдошлар учун тайёрлов курси очиб, Бухоро ва Туркистондан келганларни ўқитиб, турли ўқув юртларига киришга тайёрлаган. Бу жараён “Низомнома”да ва Закий Валидий асарларида ёритилган.

1913 йилнинг баҳорида Туркияда ўқиётган Фитрат, Усмонхўжа Пўлатхўжа ўғли, Ҳамидхўжа қатори Атаулла Хўжаев ҳам Бухорога қайтиб келдилар. Улар Бухорода “усули жаид” мактабларини Усмонхўжанинг ҳовлисида (бугунги Бухоро шаҳридаги Пойи Калон гузари, Хўжа Гулрез 13-уй) очишга, ёшларни маърифатли қилишга ҳаракат қила бошладилар. Уларнинг ташаббуслари билан “Маърифат кутубхонаси” ва “Баракат ширкати” тузилиб бу кутубхоналарни китоблар, дарсликлар билан таъминлаб турдилар. Бу кутубхоналарга Туркия, Татаристон, Қрим, Озарбайжондан зиёли жаидларнинг китоблари, дарслик ва қўлланмалар келиб турди. Шу даврда Усмонхўжа ва Ҳамидхўжалар Бухорода, Атаулла Хўжаев ва Фитрат Шаҳрисабзда янги мактаблар очдилар. Айниқса, 1914 йилдан бошлаб амир таъқиби асосида Бухорода жаид мактаблари ёпила бошлагач, Фитрат ва Атауллахўжалар бошчилигида Гиждувон, Кармана, Нурота, Чоржўй, Карки каби манзилларда янги усул мактабларини очишга муваффақ бўлдилар. С.Айний 1914 йилги Бухорода юз берган воқеалар тафсилотини баён қилар экан: “Бу орада Фитрат билан Атаулла Хўжаев Бухорога қайтиб келиб, мактаблар ислоҳида бош бўлиб, мактаблар очиш йўлида қатор ишларни амалга ошириб, ёшлар ва муаллимлар билан маслаҳатлашган ҳолда мактаблар атрофида бирлашдилар”, - деб ёзган эди.

1917 йил апрель ойида амир томонидан ислоҳот манифестини тайёрлаш ва эълон қилишда бошқа тараққийпарвар зиёлилар қатори Атаулла Хўжаев ҳам фаол қатнашди. Ана шу маросимдан кейин намойиш ўтказилди. Намойишда кўнгилсиз воқеалар бўлмаганлиги ва у тинч ўтганлиги тўғрисида амирнинг вазири Қушбегини хабардор қилмоқ учун унинг ҳузурига Марказий Комитет аъзоларидан Атаулла Хўжаев, Мирбобо ва Юсуфзодалар вакил қилиб юборилади. Аммо Аркка етиб келган вакиллар ҳибсга олинадилар. Кўп вақт ўтмай ҳукумат жаидларнинг қудратли кучини ҳис қилиб, уларни озод қилади.

Атаулла Хўжаев ва унинг дўстлари амирликда конституцион монархия ўрнатиш ҳамда меҳнаткашлар оммасининг фаровонлигини ва маданиятини ошириш учун Бухорони иқтисодий-сиёсий жиҳатдан мустақамлаш ғоясини илгари сурдилар. Шунинг билан бир қаторда, улар деҳқончилик ва ер-сув масалаларига ҳам катта эътибор бердилар. Маърифатпарварлар қишлоқ хўжалик мактабларини очиш ҳамда агрономия билимларини омма орасига ёйиш каби илғор фикрларни ҳам илгари сура бошладилар.

1918 йилнинг мартада туркистонлик “инқилобчи” Колесов амирга қарши юришда кенг халқ оммаси бизга эргашади, деб кўпчиликни ишонтирган эди. Колесов амирлик устидан ғалабани осонлик билан қўлга киритиш мақсадида маҳаллий шароитни ҳисобга олмай, Бухорога юриш қилди. Унга ёш бухороликлар ташкилотининг алданган баъзи бир аъзолари фаол ёрдам бердилар. Бироқ, Колесов юриши кутилган “натижа”ни бермади. Пировардида ёш бухороликлар ташкилотининг фаол намояндалари қаттиқ қувғин қилиндилар. Файзулла Хўжаевнинг ёзишича, бу урушда Бухорода бегуноҳ 3000 (уч минг) киши ҳалок бўлган.

Ёш бухороликларнинг қирғиндан қутулиб қолган 150-300 кишилик гуруҳи Туркистон АССРга қочиб бориб, у ерда икки сиёсий марказ тузди. Бу марказларнинг бири Самарқандда, бири эса Тошкентда эди. Самарқанд марказига Раҳмат Рафиқ ва Атаулла Хўжаев, Тошкент марказига эса И.Ақбаров, А.Бурҳонов ва Ф.Хўжаевлар бошчилик қилдилар. Марказнинг асосий вазифаси ташкилот аъзоларига моддий ёрдам бериш, уларни иш билан таъминлаш, маблағ тўплаш ва уни тақсимлашдан иборат эди. Атаулла Хўжаев 1920 йилнинг сентябрь ойигача ёш бухороликлар партиясининг сафида бўлди. Маълумки, ёш бухороликлар ўша вақтда Бухорони мустақил давлат сифатида кўришни орзу қилар эдилар.

Бухоро партархивидан топилган бир ҳужжатда 1920 йил июлида ёш бухороликларнинг Туркистондаги марказий бюроси Атаулла Хўжаевни Москвага коммунистик интернациональ конгресига қатнашиш учун вакил қилиб жўнатади. Конгресс йиғилишида Атаулла Хўжаев шахсан ўзи Ленинга ёш бухороликларнинг дастури ва унга илова сифатида ўзининг хатини топширади. Хатнинг мазмуни қуйидагича: “Ўртоқ Ленинга ёш бухороликлар партияси аъзоси Атаулла Хўжаевдан ариза. Ёш бухороликлар партияси Бухорода энг кучли ва оммабоп партия ҳисобланади. У 1908 йилда ташкил топган ва бу партия фаоллари икки марта амирни тахтдан ағдариб ташлашга уриниб кўрди. Партия жанговор отрядлар тузган. Амир армиясида ҳам ёш бухороликларга хайрихоҳлар анча. Биз Россия коммунистик партиясининг ёрдамисиз ғалабага эриша олмаймиз. Шунинг учун бизни III Коммунистик Интернационал секцияларидан бирига қабул қилишингизни сўраймиз. Қолган барча муаммоларни тушунтириш учун мени шахсан қабул қилишингизни сўрайман.” Ленин бу хатни Шарқ халқлари коммунистик ташкилотининг раҳбари И.Сталинга йўллайди. Маълумки бу пайтда Москва Бухоро устига “юриш”га ва бу жараён яқин кунларда амалга ошиши учун тайёргарлик кўриляётган эди. Хат эътиборсиз қолдирилди. Аммо бу хатдан бир неча масалага аниқлик киритиш мумкин. Биринчидан, ёш

бухороликлар гуруҳи 1917 йилда эмас, 1908 йилда ташкил этилганлиги, иккинчидан, ёш бухороликлар большевикларга, айниқса, унинг “дохийси”га жуда катта ишонч билдирганлар, учинчидан, бухоролик зиёлилар Бухорони мустақил давлат сифатида кўришга қатъий ишонч билан қараганлар.

Файзулла Хўжаевнинг сафдоши бўлган, Бухорода амир ва унинг амалдорлари юритаётган сиёсатдан қаттиқ норози бўлган, Бухоро халқини озод қилишга киришган, миллатнинг жонқуярларидан бири Атаулла Хўжаев Бухоро амири томонидан 1915 йилда 45 кун зиндонда сақланган. 1917 йилда иккинчи бор Бухоро амири уни қамоққа олган.

Файзулла Хўжаев ўзининг “Бухоро инқилобининг тарихига доир материаллар” китобида сафдоши Атаулла Хўжаевнинг Бухорода демократик тузум ўрнатиш учун қилган саъй-ҳаракатларини саккиз жойда тилга олади.

Бухорода амирлик тузуми ағдариб ташлангач, 1920 йил 6 октябрда Ситораи Мохи-хоса саройида икки мингга яқин делегат иштирокида қурултой ўтказилиб, унда Атаулла Хўжаев Ички ишлар ноziри лавозимига тайинланади. Орадан озгина фурсат ўтгач, Атаулла Хўжаев Қарши вилояти инқилобий кўмитаси (ревкоми) раиси вазифасига ишга юборилади. 1921 йилда Файзулла Хўжаевнинг топшириғи билан Шарқий Бухоро-Душанбега “босмачилик ҳаракатини” ўрганиш ва “чора” кўриш учун Атаулла Хўжаев бошчилигида Содиқ Муҳаммадиев ва Наимжон Ёқубзодалардан иборат комиссия юборилади. Комиссия аъзолари у ердаги Қизил армия қисмлари кўмондонлиги билан “келишиб”, Кўлоб вилоятининг Балжувон туманида ҳаракат қилаётган босмачи гуруҳларининг кўрбошилари Давлатмандбий, Комилбой ва Қаюм Тўқсаболар билан учрашади. Олдиндан келишилган тавсияларга кўра бу ерда битим-келишув тузилади ва имзоланади. Битим-келишувда айрим маълум талаблар қўйилади:

“Битим-келишув:

Оллоҳ ва Ислом динига чексиз ҳурмат билдириб, Бухоро аҳли – фуқаросининг тинчлиги ва осойишталиги йўлида тубундаги шартлар асосида келишиб олдик:

Биз – Шарқий Бухоро халқи розилиги билан Мустақил Бухоро Республикасини тан оламиз ва унинг қонунларига оғишмай амал қиламиз; Муборак Бухорони босиб олган Русия кўшинлари дарҳол олиб чиқиб кетилиши ва давлатда тартиб ўрнатиш Мустақил Бухоро ҳукумати кўлида, ўз армияси кучидан фойдаланиш орқали бўлиши керак;

Бирорта ҳам хорижий мамлакат табаррук Бухоронинг ички ишларига аралашмасин;

Ҳамма бўғинларда раҳбар ходимлар фақат аҳли Бухоро орасидан

танланиши керак. Улар бизнинг дин, урф-одат ва анъаналаримизни билиши, ҳурмат қилиши шарт.

Тўнтаришдан сўнг Русия армиясининг махсус отрядлари халқни қириб, мулкларини талади, Шарқий Бухорони шип-шийдон қилиб кетишди. Бу талаб кетилган мулк ва бойлик Русия ҳукумати томонидан Бухорога қайтарилсин;

Ушбу шартларга риоя этилса, биз ўз ислом армияларимизни тарқатиб юборамиз ёки ҳукумат ихтиёрига ўтамиз. Лозим бўлса табаррук Бухоро давлати вакилларига қуролларимизни топширамиз. Бухоро душманлари – бизнинг душманамиз, дўстлари – дўстимиз бўлиб қолажак;

Русия давлатини ҳурмат қиламиз, агар бизга ўз ҳукмини ўтказиш сиёсатини тўхтатса;

Ички ишларимизга аралашингга уринаётган инглизларни миллат, давлат ва динимиз душмани деб биламиз.

Халқимиз тазйиқ ўтказган, миллат олдида жиноят қилган (12 киши рўйхати бор)лар жазога тортилиши керак;

Булар амалга оширилмаса, ҳамма уринишларимиз бекор кетади ва кураш давом этаверади.

Бухоро вакили Ота Хўжаев: - Давлатмандбий Камолиддин ўғли.”

Бу битим-келишувга Атаулла Хўжаев ва Давлатмандбий Камолиддин ўғли имзо чекканлар. Кейинроқ бу ҳужжат Москвада муҳокама қилиниб ташқи ишлар ноziри Чичерин Ф.Хўжаевни, ўзбекистонликларни қаттиқ қойиб, кўпчилик бухороликларни советларга қарши чиқаётганликда айблаган ва айримларни ишдан четлаштиришни талаб қилган.

1922 йилнинг январь-май ойларида Атаулла Хўжаев Россия давлатида БХСРнинг мухтор вакили бўлиб хизмат қилади. 1923 йил май ойидан эса Халқ Нозирлар Кенгаши Раиси лавозимини вақтинчалик бажара бошлади. Архив материалларида келтирилишича, 1922 йил 21 августда Ф.Хўжаев касаллиги тўғрисида ариза ёзиб, Россия ёки Германияда даволаниш учун уч ойга рухсат беришларини сўрайди. Ф.Хўжаевнинг аризаси қондирилиб, унга уч минг тилло даволаниш учун ажратилади ва чет давлатлар билан иқтисодий ва ташқи алоқалар ўрнатишга ижозат берилади.

“Бухоро ахбори” газетасининг 1922 йил 19 октябрдаги 103-сонидан берилган “Туркларнинг ғалабаси муносабати ила Бухорода байрам” сарлавҳали хабарда Бухородаги масжиди Калон жомъе мсжидида 12 октябрь куни Халқ Нозирлар Шўросининг муваққат раиси Ато Хўжа ва Марказий Ижроия Қўмита раиси биринчи муовини Аминов ва Муқим Каримовлар турк аскарларининг инглизлар бошлиқ юнонлар устидан ғалаба қозонганларига шарафига турк биродарларини қутлаш мақсадида катта митинг ўтказдилар деб хабар берилган. Митингда Ато Хўжа катта

нутқ сўзлаб, туркларнинг ғалабаси билан табриклар, Туркия ҳукумати номига иштирокчилар ва Бухоро ҳукумати номидан табрик йўллашни таклиф этади.

Файзулла Хўжаев даволанишда бўлган 4 ой давомида Нажим Хусаинов бошчилигидаги бир гуруҳ сўл коммунистлар ҳокимиятни эгаллаш учун кураш бошлайдилар. 1923 йил июнь ойида РКП(б)МК Ўрта Осиё бюроси раиси Рудзутак бошчилигидаги комиссия Фитрат, Атаулла Хўжаев ва бир қатор масъул ходимларни ишдан четлаштириб, Бухоро худудидан сургун қилишга қарор қилади. Файзулла Хўжаев Германиядан қайтгач, Бухоронинг мустақил давлат сифатида иш кўриши учун курашган ўз сафдошларини кутқазолмайди. Большевиклар ўз мақсадларига эришиш ва БХСРни давлат сифатида йўқотиш учун Ўрта Осиёда миллий чегараланишни амалга оширадilar.

Атаулла Хўжаев Ўрта Осиёда миллий-худудий чегараланиш ўтказилгандан сўнг ногиронларнинг Бутун ўзбек уюшмаси (Всеузбексоюз) раиси ўринбосари (1925), 1930-1933 йилларда Хоразм округи ва Тожикистон АССРда турли лавозимларда ишлаган. Кейинчалик Кисловодскдаги “Ўзбекистон” санаторийси директори, “Ўзбекбирлашув” тизимида масъул ходим (1935-1936), Бухоронинг Лаби ҳовузида жойлашган биринчи гастронимнинг ташкилотчиси ва директори (1935-1937) лавозимларида ишлаб эл-юртга муносиб хизмат қилиб келди.

1937 йил Собиқ Иттифокда бошланган маъмурий-буйруқбозлик сиёсатининг авж олиши, шахсга сиғинишнинг кучайиши оммавий-сиёсий қатағонликларга йўл очиб берди.

Файзулла Хўжаевни бадном қилиш мақсадида унинг барча сафдошлари қатори Атаулла Хўжаев ҳам 1937 йил 17 январида Бухорода қамокқа олинади. У 57 ёшга кирган бўлиб, ташвишлардан вақтли кексайган, сочларига оқ оралаган бир ҳолатда Бухоро шаҳридаги гастронимда ишлар эди.

Ўша даврнинг ўлим машинаси ҳисобланган “учлик”нинг қарори билан Атаулла Хўжаев БХСРнинг 17 раҳбарлари қатори 14 октябрда отувга ҳукм қилинади. Тошкентда 1937 йил 25 октябрда ҳукм ижро этилади. Атаулла Хўжаев 1965 йил 2 декабрда вафотидан сўнг оқланган.

Файзулла Хўжаевнинг сафдошларидан бири, халқимизнинг оташин фарзанди, эрк ва озодлик курашчиси Атаулла Хўжаевнинг ҳаёти ва фаолиятини янада мукамал ўрганиш биз тарихчиларнинг олдимизда турган муқаддас вазифадир.

Хулоса. Ҳар уччала қатағон қурбонларининг ҳаёти ва фаолиятини ўрганар эканмиз, бугунги мустақил Ўзбекистонимиз тараққиётининг дунёвий мавқеини ҳисобга олиб, айрим мулоҳаза ва хулосаларни таклиф

ЭТМОҚЧИ ЭДИМ:

биринчидан, Файзулла Хўжаевнинг 2026 йилда 130 йиллик юбилейини халқаро миқёсда ўтказиш ва бу соҳадаги тадбирларни давлат даражасида тайёрлашга эришиш;

иккинчидан, Файзулла Хўжаев ва унинг сафдошлари, жумладан, Усмонхўжа Пўлатхўжаев, Атаулла Хўжаев, А.Фитрат, ака-ука Бурҳоновлар, Ф.Мунзим кабиларнинг ҳаёти ва фаолиятига бағишлаб Республика, вилоят миқёсидаги тадбирларни ўтказиш;

учинчидан, барча қатағон қурбонларининг асарларини тўплаш ва улар ҳақидаги китобларни чоп эттиришни ташкил этиш;

тўртинчидан, ҳар уччала қатағон қурбонлари туғилган замин – Бухорои шарифда уларнинг номларини абадийлаштириш;

бешинчидан, Бухоро жадиличлик ҳаракатининг қурбони бўлган фаолларнинг сони уч мингдан ортиқ кишиларни ташкил этади. Уларнинг номларини тиклаб, Бухоро шаҳрида “Жадидлар хиёбони” ва “Жадидлар музейи”ни ташкил этиш бугунги авлодлар зиммасида бўлган энг муҳим ва долзарб вазифалардан бири деб ҳисоблаймиз.

Адабиётлар

1. Алиев С. Бухорода битилган байтлар: (Адабий мақолалар ва хотиралар) –Т.: Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси. 1992, 46-47-бетлар.

2. Ражабов Қ. Файзулла Хўжаев (Тарихий эссе) Т.: “Абу Матбуот-консалт”, 2011.

3. Хайитов Ш.А. Файзулла Хўжаев – миллат фидойиси, юртпарвар инсон, донишманд сиёсатчи // “Файзулла Хўжаев – инсон, сиёсат арбоби ва миллат фидойиси” мавзусидаги Республика илмий-назарий конференция материаллари. Бухоро – 2018, 6-7 бетлар.

4. Ўзбекистон МДА. 48 жилд, 1-рўйхат, 79-иш, 51-варақ.

5. Иноятов Сулаймон. Эл ботирин унутмайди! Бухоронома, 2019 йил 30 январь;

6. С.Иноятов. Жасорат ҳеч қачон унутилмайди (Файзулла Хўжаевнинг ҳаёти ва фаолияти тўғрисида). Бухоро адабиёти ва санъати, 2019 йил 30 январь.

7. Болтаев А.А. Файзулла Хўжаев уй-музейи // Файзулла Хўжаев – миллат фидойиси, юртпарвар инсон, донишманд сиёсатчи // “Файзулла Хўжаев – инсон, сиёсат арбоби ва миллат фидойиси” мавзусидаги Республика илмий-назарий конференция (Халқаро миқёсдаги олимлар иштирокида) материаллари тўплами. Бухоро – 2018, 127-130 бетлар.

8. Халқ сўзи, 1996 йил 23 февраль, Бухоро вилоят ҳокимининг 62-сон қарори, 1996 йил 20 март.

9. WWW/Lex.uz

10. Шамсуддинов Р. Усмонхўжа Ватан хоини эмасди. Халқ сўзи, 1991, 15 октябрь.
11. Ражабов Қ., Ҳайитов Ш. Усмонхўжа (рисола) Т.: “Абу матбуот-консалт”, 2011.
12. Файзулла Хўжаев. Хотирамда. Бухоро ахбори, 1921 йил, 1 сентябрь, 48-сон.
13. Ҳайитов Ш. Усмонхўжа Пўлатхўжаев – миллий истиқлол курашчиси. Бухоро-2006
14. Ражабов Қ. Унутилган сиймо // Бухоро мавжлари, 2010. №3, 45-Б.
15. Долимов У. Туркистонда жаҳид мактаблари. Т.: “Университет”, 2006. 70—Б.
16. Айний С. Таърихи инқилоби Бухоро. –Душанбе, 1987, 118б
17. Ходжаев Ф. Избранные труды. Т.1. – Т.: «Фан», 1970. С 71.
18. Воҳидова М., Эргашев Б. Ёш бухороликларнинг Ленинга хати. Советская Бухара, 1990, 27 декабрь.
19. Хўжаев Ф. Бухоро инқилобининг тарихига доир материаллар. Т.: “Фан”, 1997, 61-174 бетлар.
20. Ўзбекистон МДА 14 жилд, 1-рўйхат, 168-иш, 2-варақ.
21. Бухоро ахбори, 1922 йил 19 октябрь
22. Ражабов Қ. БХСР собиқ раҳбарларининг 1937 йилда қатағон қилиниши// Ўзбекистонда совет давлатининг қатағон сиёсати: келиб чиқиши сабаблари ва фожеали оқибатлари. Илмий мақолалар тўплами. Тошкент-2012, 67-68 б.
23. Эргашов Б., Муҳаммадҷонова Л. Озодлик учун курашчи. Бухоро ҳақиқати. 1995, 11 январь;
24. Наимов Н. Атаулло Ходжаев. Бухарский вестник, 2000, 9 августа;
25. Наимов Н. Фитрат фожеаси. Т.: “Фан”, 2005.